

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

І. М. Череватенко

**НОТАРІАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ
ЩОДО ПОСВІДЧЕННЯ
БЕЗСПІРНИХ ПРАВ**

Монографія

Харків
«Право»
2017

УДК 347.135.224
ББК 67.310
Ч-46

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 11 від 27 травня 2016 р.)*

Рецензенти:

Є. О. Мічурін – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;

О. В. Синегубов – доктор юридичних наук, доцент, декан факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ

Череватенко І. М.

Ч-46 Нотаріальне провадження щодо посвідчення безспірних прав : монографія / І. М. Череватенко. – Харків : Право, 2017. – 200 с.

ISBN 978-966-937-280-2

Монографію присвячено системному дослідженню теоретичних і практичних проблем нотаріального провадження щодо посвідчення безспірних прав як складової системи нотаріальних проваджень. Розкрито сутність безспірних прав як об'єкта нотаріальної охорони і на цій підставі запропоновано критерії безспірності права у нотаріальному процесі. Визначено поняття, ознаки і види нотаріального провадження. З'ясовано зміст повноважень нотаріусів при видачі свідоцтв про право на спадщину, свідоцтв про право на частку в спільному майні подружжя, свідоцтв про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів). Охарактеризовано систему нотаріальних актів-документів, що посвідчують безспірні права.

Для науковців і юристів-практиків, аспірантів і студентів вищих навчальних юридичних закладів.

УДК 347.135.224
ББК 67.310

ISBN 978-966-937-280-2

© Череватенко І. М., 2017
© Видавництво «Право», 2017

ВСТУП

Удосконалення нотаріальної форми охорони та захисту цивільних прав зумовлює потребу в новелізації нотаріального законодавства, що можливе лише на підставі врахування специфічних визначальних ознак нотаріальної діяльності та має передбачати належне унормування процесуальних аспектів вчинення нотаріальних дій. Важливою умовою забезпечення ефективності нотаріальної діяльності є дотримання загальних та спеціальних правил нотаріального провадження.

Нотаріат є органом безспірної цивільної юрисдикції, діяльність якого спрямована на охорону та захист прав фізичних і юридичних осіб, і має багато спільного із судовою діяльністю, але здійснюється вона іншими методами та засобами, які властиві виключно нотаріату, оскільки володіє превентивним (попереджувальним) характером.

Предметом нотаріальної діяльності є безспірні справи. Охорона права власності та спадкових прав здійснюється через їх офіційне визнання у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав шляхом вчинення нотаріальних дій з видачі свідоцтва про право на спадщину, свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя, свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів). Притаманні цим нотаріальним діям загальні процесуальні особливості виокремлюють зазначене нотаріальне провадження із системи нотаріальних проваджень. Крім того, визначальною умовою реалізації нотаріальних повноважень щодо посвідчення прав є їх неоспорюваність, але критерії безспірності цивільних прав, що набувають нотаріального посвідчення, ніколи не визначалися.

Актуальність дослідження порядку нотаріального оформлення безспірних прав зумовлена недосконалістю унормування цього питання, і, як наслідок, відсутністю єдиної нотаріальної практики.

Зазначена проблематика не була предметом окремих самостійних наукових праць, а розглядалася тільки в аспекті дослідження компетенційних повноважень нотаріальних органів та спеціальних правил вчинення окремих нотаріальних дій або досліджувалася лише в аспекті проблематики теорії нотаріального процесу у роботах, зокрема, М. Г. Авдюкова, В. В. Баранкової, Н. В. Василюк, О. О. Грінченко, Л. В. Єфіменко, З. А. Іскандерова, В. В. Комарова, Р. Г. Кочар'янца, Л. Ф. Лесницької, І. С. Мельник, Ж.-Ф. Пієпу, Л. К. Радзівської, О. В. Романовської, С. Я. Фурси, Г. Г. Черемних, В. М. Черниша, В. В. Яркова та ін. Однак сьогодні відсутні монографічні роботи, в яких

би повно та всебічно розглядалося нотаріальне провадження щодо посвідчення безспірних прав, а в наявних наукових дослідженнях зазначена тематика якщо й аналізується, то фрагментарно. Отже, спеціального наукового дослідження наразі потребують процесуальні особливості видачі свідоцтв, що підтверджують наявність безспірного права. Наявний нотаріальний порядок провадження щодо посвідчення безспірних прав потребує системного аналізу з точки зору удосконалення правового регулювання та правозастосовної практики. Водночас процеси оновлення законодавства вимагають попереднього розроблення теоретичних підстав відповідних змін. Тому дослідження різних аспектів проблем правового регулювання нотаріального провадження щодо посвідчення безспірних прав є сьогодні актуальним.

Визначення процесуальних особливостей нотаріального посвідчення безспірних прав та дослідження зазначеного виду нотаріального провадження може слугувати підґрунтям для розв'язання певного кола теоретичних та практичних проблем. Зокрема, очевидною є нагальна потреба в розробленні єдиного категоріального апарату; вдосконаленні загальних та спеціальних правил, що визначають зміст нотаріальних дій щодо посвідчення безспірних прав; уточненні меж та порядку реалізації компетенційних повноважень нотаріусів при посвідченні безспірних прав; визначенні особливостей нотаріальних актів-документів, що постановляються нотаріусом у межах вчинення нотаріальних дій щодо посвідчення безспірних прав, та унормуванні підстав для визнання їх недійсними.

У монографії розроблено концепцію нотаріального провадження щодо посвідчення безспірних прав як складової системи нотаріальних проваджень. Процесуальний порядок вчинення нотаріальних дій розглянуто в роботі в аспекті підвищення якості правового регулювання нотаріального провадження щодо посвідчення безспірних прав, а також удосконалення нотаріальної практики.

Автор висловлює щирю вдячність за допомогу та підтримку проректору з навчально-методичної роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академіку Національної академії правових наук України, професору В. В. Комарову, завідувачу кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, професору К. В. Гусарову та колективу кафедри цивільного процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за їх зауваження та рекомендації, що сприяли написанню цієї роботи.

Окремо слова вдячності автор висловлює своєму вчителю та науковому керівнику доценту В. В. Баранковій та всій своїй родині за усіялку підтримку в наукових пошуках, постійну увагу та вимогливість.

НОТАРІАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ПОСВІДЧЕННЯ БЕЗСПІРНИХ ПРАВ: СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.1. Нотаріальне провадження у структурі нотаріального процесу

Стаття 1 Конституції України закріплює, що Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою [1]. Одним із пріоритетів сучасної правової держави є створення стабільної системи захисту та охорони прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Дієвість такої системи полягає у здійсненні правового регулювання суспільних відносин, у функціонуванні багатьох правових інститутів та правових форм, до яких належить і нотаріат.

В Україні правовою підставою існування інституту нотаріату є Конституція України, Закон України «Про нотаріат», інші законодавчі акти України (ст. 2 Закону України «Про нотаріат») [2]. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про нотаріат»: нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов’язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності [2].

У випадках, передбачених нормами цивільного законодавства, нотаріальні дії виступають як юридичні факти цивільного права та мають конститутивне значення для майнових правовідносин. Ця обставина дозволяє розглядати нотаріальну діяльність як специфічну форму захисту й охорони прав та інтересів суб’єктів цивільних правовідносин.

Утворення нотаріату було зумовлено необхідністю існування інституту, який би забезпечував захист приватної власності та безспірність майнових прав, охорону прав суб'єктів цивільного обороту. Упродовж всієї історії розвитку держави і права нотаріат був складовою частиною правової системи переважної більшості держав світу, адже вчинення нотаріальних дій, що віднесені до компетенції нотаріату, є об'єктивно необхідним, зокрема, в суспільстві з розвинутою економікою та цивільним оборотом.

Особлива роль нотаріату в системі органів цивільної юрисдикції зумовлена тією обставиною, що нотаріальна діяльність має превентивний (попереджувальний) характер, захищаючи права і законні інтереси фізичних та юридичних осіб від можливих порушень у майбутньому, надаючи нотаріальним документам безспірного характеру. Правочин, посвідчений у безспірному порядку, гарантує захист прав набувача від будь-яких несподіванок, є правомірним та сталим. Превентивна роль нотаріату виявляється при здійсненні нотаріальних дій, при відмові в їхньому здійсненні, при роз'ясненні сторонам наслідків вчинення дій [3, с. 28]. Отже, інститут нотаріату має на меті забезпечення охорони і захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб у спосіб вчинення нотаріальних дій.

Нотаріат традиційно розглядається як специфічна складова системи органів юстиції, діяльність якого можлива у сфері безспірної юрисдикції. На відмінну від суду, який переважно розглядає в межах цивільного процесу спори про право, нотаріат здійснює юридичне закріплення цивільних прав та попереджує їх можливе порушення у майбутньому. К. С. Юдельсон з приводу цього зазначав, що, на відміну від суду, який вирішує правові спори та встановлює юридичні факти, нотаріальні органи посвідчують безспірні права та факти, в наявності яких можна впевнитися безпосередньо чи на підставі документів, вказаних у законі [4, с. 5]. Отже, можна виснувати, що нотаріат є складовою у системі органів юстиції і вчинює свою діяльність у межах безспірної юрисдикції.

Нотаріальна діяльність здійснюється у процесуальній формі, що дозволяє виділити характерні її ознаки як правової форми та надає можливість визначити поняття, структурні елементи нотаріального

процесу. У літературі розроблялися різні підходи до визначення поняття та змісту вимог нотаріальної процесуальної форми. Погоджуючись із твердженням В. В. Баранкової, можна визначити процесуальну форму як сукупність сформульованих у процесуальних нормах вимог, що пред'являються до діяльності усіх суб'єктів процесу [5, с. 96].

Нотаріальна процесуальна форма має свою специфіку, що обумовлена відсутністю факту (фактів) порушення права та межами здійснення застосування саме диспозиції норми права, безспірною юрисдикцією, що є предметом нотаріальної діяльності.

Нотаріальна діяльність спрямована на надання юридичної сили, вірогідності юридичним правам, фактам, документам. Діяльність нотаріату має певну спільність з діяльністю інших органів цивільної юрисдикції [6, с. 46].

Чинне нотаріальне законодавство не закріплює визначення нотаріальної діяльності. Вважаємо, що формулювання та закріплення відповідного визначення нотаріальної діяльності має як науково-теоретичне, так і практичне значення.

Науковцями в теорії нотаріального процесу надаються різні визначення нотаріальної діяльності. Так, наприклад, нотаріальну діяльність розуміють як урегульовану нормами нотаріального права професійну непідприємницьку діяльність нотаріусів та інших уповноважених осіб щодо захисту прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, держави, суспільства у цілому, шляхом здійснення відповідно до певного закону нотаріальних дій від імені держави [7, с. 60]. Таке визначення, дійсно, розкриває мету нотаріальної діяльності (захист та охорону прав та інтересів), висвітлює найбільш значущі нотаріальні принципи (публічність, непідприємницький характер нотаріальної діяльності). Наведене визначення вказує також на зміст нотаріальної діяльності – вчинення нотаріальних дій. Але недоліком цього визначення, на наш погляд, є те, що воно є занадто складним для сприйняття та неповно розкриває правову сутність нотаріальної діяльності.

О. В. Романовська визначає нотаріальну діяльність як діяльність особливої системи органів, що здійснюється з метою захисту прав та

законних інтересів учасників цивільного обороту (громадян та юридичних осіб), що полягає у вчиненні від імені держави відплатних нотаріальних дій, що передбачені законодавством [8, с. 8]. Недоліком цього визначення можна вважати невизначеність та неточність формулювань, що припускають довільні тлумачення. Наприклад, не розкривається склад нотаріальних органів, а також не вказується, у чому полягає чи виявляється «особливість» їх системи.

Із метою розроблення поняття нотаріальної діяльності вважаємо за потрібне проаналізувати її характерні ознаки. Кожен орган цивільної юрисдикції вирізняється власними завданнями. Цивільний кодекс України називає нотаріат серед органів, що здійснюють захист цивільних прав (ст. 18) [9]. На жаль, у чинному законодавстві не закріплені завдання нотаріальної діяльності. Слід погодитися з висловленими в літературі твердженнями, що результатом нотаріальної діяльності є надання документам та діям фізичних та юридичних осіб безспірного характеру, чим забезпечується охорона законних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб [10, с. 11].

Нотаріальна діяльність вчинюється від імені держави, являє собою гарантію права осіб на кваліфіковану правову допомогу. Вчинення нотаріальних дій від імені держави підкреслює офіційний статус нотаріальної діяльності. Так, нотаріус має особисту печатку із зображенням Державного герба України [2]. Отже, нотаріус здійснює публічно-правові функції від імені держави, що відображає його правовий статус як особи, яка перебуває на службі держави і суспільства. Нотаріус зобов'язаний працювати з будь-якою особою, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії [11, с. 21].

Сутність нотаріальної діяльності полягає в тому, що вона надає офіційного значення суб'єктивним цивільним правам і фактам у результаті вчинення конкретно визначених нотаріальних дій. Отже, зміст нотаріальної діяльності становить саме вчинення передбачених законом нотаріальних дій у межах нотаріальної форми захисту та охорони прав та інтересів. Тому сутність нотаріальної діяльності перш за все полягає в забезпеченні реального виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин, їх закріплення у передбаченій

нотаріальній формі, посвідченні тих фактів, які пов'язані з різними правовідносинами.

Нотаріальна діяльність є оплачуваною, але не може розглядатися як підприємницька діяльність, адже не має на меті отримання прибутку.

Нотаріальна діяльність чітко регламентована правом та формалізована. Дотримання нотаріальної процесуальної форми є обов'язковою умовою законності вчинення нотаріальної дій. За твердженням С. Я. Фурси, нотаріальна процесуальна форма – це невід'ємний конститутивний (основний) елемент нотаріальної діяльності, що має складатися із визначеної законом послідовності вчинення окремих нотаріальних дій, які в остаточному підсумку мають становити нотаріальне провадження або процес, який закінчується у більшості випадків посвідченням нотаріального акту [12, с. 95]. Але деякі вчені вважають, що процесуальна форма властива тільки судовій діяльності, і на цій підставі вирізняють її серед інших форм діяльності [13, с. 49]. Інші науковці вважають, що не тільки правозастосовна діяльність здійснюється в процесуальній формі, а й будь-яка діяльність щодо реалізації норм права [14, с. 220].

Вважаємо правильним погляд тих учених, які стверджують, що охорона та захист цивільних прав та інтересів несудовими органами (так само й нотаріатом) також може здійснюватися у процесуальній формі [15, с. 121; 16, с. 145]. При цьому процесуальна форма конститує правозастосовну діяльність як особливу форму застосування права, як юридичний процес та містить систему правових гарантій, що забезпечують правильний розгляд юридичної справи. Порушення вимог процесуальної форми призводить до недоліків постановленого компетентними органами правозастосовного акта [5, с. 96–97].

С. Я. Фурса зазначає, що нотаріальна процесуальна форма є менш стабільною, аніж судове рішення, оскільки законом не передбачаються перешкоди щодо можливості перегляду нотаріально посвідчених правовідносин як за згодою осіб, що брали участь у нотаріальному провадженні, у нотаріальному порядку, так і в судовому порядку, коли у них немає згоди щодо розірвання договору взагалі або внесення змін до його умов [17, с. 63].

Ще однією рисою нотаріальної діяльності є її правовий характер, що виявляється у двох аспектах. По-перше, нотаріальні дії вчиняються на підставі закону й у встановленому законом порядку. По-друге, нотаріальні дії тягнуть за собою правові наслідки [18, с. 138].

На підставі викладеного можна дати таке визначення нотаріальної діяльності, що розкриватиме притаманні їй риси. Нотаріальна діяльність – це особливий вид правозастосовної діяльності, що спрямована на забезпечення захисту й охорону прав та інтересів фізичних, юридичних осіб, і здійснюється нотаріусами або іншими нотаріальними органами в порядку нотаріального провадження шляхом вчинення передбачених у законодавстві нотаріальних дій, а також надання юридичної допомоги (через реалізацію консультативних та роз'яснювальних повноважень).

Розкриття поняття та аналіз основних характеристик нотаріальної діяльності дозволяє погодитися з висновком, що остання є процесуальною за своїм характером. Слід визнати справедливим твердження Н. Т. Арапова про те, що впровадження у професійний обіг поняття «нотаріальний процес» є виправданим з точки зору як теорії, так і практики нотаріальної діяльності [19, с. 104]. У зв'язку з цим вважаємо правильним характеризувати нотаріальний процес як різновид юридичного процесу. При цьому необхідно виходити з основних положень доктрини юридичного процесу, зокрема щодо його поняття та видів.

Питанню щодо визначення та розуміння юридичного процесу присвячена велика кількість наукових праць, монографічних досліджень. У 70–80-ті рр. XX ст. особливо гостро розгорнулась суперечка довкола теорії юридичного процесу, що привело до появи значущих робіт правознавців.

У процесуальній науці існують різні погляди щодо розуміння юридичного процесу та пропонуються концепції, які подеколи суперечать одна одній. Проаналізувавши їх, можна виокремити два основних підходи до визначення юридичного процесу – вузький та широкий.

Прихильники першого підходу стверджують, що правозастосовна діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб не є юридичним процесом.

Так, В. М. Строгович стверджував, що процес являє собою таку процедуру, що здійснюється у вигляді послідовних, регламентованих, пов'язаних одна з одною, наділених певними правовими формами та правовою метою направлених дій. Саме так це діє у судочинстві. Тобто юридичний процес – це судово-процесуальне право, судочинство [20, с. 29–32; 21, с. 62–63]. «Звідси цивільний процес є формою діяльності тільки суддів, які здійснюють правосуддя. Ця форма специфічна, надана тільки судам. Вона має свої риси та відрізняється від форми діяльності інших органів. Тому не можна ототожнювати судову та інші форми захисту права» [22, с. 81; 23, с. 8].

Н. Г. Саліщева вважає, що процес – це юрисдикційна процедура, яка спрямована на вирішення спорів про право та на здійснення правового примусу [24, с. 7]. На думку В. М. Протасова, юридичний процес являє собою процесуальну процедуру, в рамках якої реалізується охоронне праввідношення. Регулятивне ж праввідношення, з погляду В. М. Протасова, здійснюється не у формі юридичного процесу, а у формі так званої матеріальної процедури [25, с. 29–31]. При цьому автор не формулює чіткого поняття юридичної процедури, а лише констатує її ознаки. Цей підхід іноді ще називають релятивною теорією.

Отже, прихильники «вузького» підходу обмежують юридичний процес або лише судовою діяльністю (М. С. Строгович, М. С. Шакарян, Н. А. Чечіна), або включають до нього всі види юрисдикційної правоохоронної діяльності незалежно від того, який орган її здійснює (В. М. Протасов, О. Г. Лук'янова) [26, с. 167].

Крім того, в теорії юридичного процесу обґрунтовується й «широкий» підхід до поняття процесу. Прихильники цього підходу розуміють під юридичним процесом абсолютно всі правові форми діяльності державних органів і посадових осіб, а також інших суб'єктів права з вирішення певних юридичних справ. В. М. Горшеньов і його однодумці пішли ще далі, розглядаючи юридичний процес як владно-організуючу діяльність компетентних органів і посадових осіб із застосування правових норм для вирішення всіх категорій юридичних справ [21, с. 8–9].